

Polítiques culturals com a polítiques urbanes? Una mirada sobre el valor públic i els límits de la cultura

Quan ens interroguem sobre què ha de tenir una ciutat per garantir la seva cohesió social, ens so-
len venir al cap un conjunt de serveis públics que
poden anar des de l'escola bressol fins al centre
d'atenció primària, el servei municipal d'ocupa-
ció, el casal de gent gran o el parc públic d'habi-
tatge de lloguer. Però existeixen múltiples mu-
nicipis, amb independència de la seva dimensió,
que malgrat comptar amb tots aquests serveis,
continuen tenint dificultats per garantir la inclu-
sió social de la seva ciutadania. I aquí, la cultura
rep la responsabilitat de construir una ciutadania
dinàmica i inclusiva que teixeix els llaços socials
necessaris perquè la comunitat arribi allà on els
serveis públics no ho fan. Quin és el valor públic
d'una mirada com aquesta? Quins són els seus
reptes i les seves limitacions?

La cultura —en les seves diferents accepcions—
ha adquirit un rol estratègic en l'organització de
la societat i en el desenvolupament territorial que
busca integrar una economia del coneixement
amb la cohesió social, la governança i la sosteni-
bilitat. Les idees i els valors assignats a la cultura
han evolucionat fins a transformar-la en un terreny
elàstic i omnipresent, un espai des del qual es bus-
ca promoure el desenvolupament econòmic i soci-
al. Aquesta condició s'ha accentuat en les últimes
tres dècades a partir de fenòmens com ara la re-
tracció de l'estat com a garant del benestar social,
la desafecció envers la representació democràtica
i la institucionalitat tradicional o la caducitat de les
categories habituals d'identificació col·lectiva.

Aquest procés ha suposat un conjunt de rep-
tes per a les polítiques culturals, que han intentat
respondre als dilemes, freqüentment irreconcili-
ables, que aquest nou ordre planteja. En paral·lel,
el qüestionament de les institucions públiques
com a àmbit principal de promoció cultural les ha
portat a buscar noves lògiques d'intervenció, nous
fonaments que puguin fer entendre per què les
polítiques culturals han de seguir considerant-se
un espai de polítiques públiques. Això ha implicat
principalment dos processos. D'una banda, les po-
lítiques culturals han acumulat objectius i instru-
ments d'intervenció, vinculats no només al desen-
volupament dels anomenats sectors de les arts i la
cultura, sinó també al progrés econòmic i social. I
de l'altra, el caràcter eminentment nacional de la
cultura ha deixat pas a un model de gestió multi-
nivell, en què les institucions locals adquireixen

Nicolás Barbieri
Investigador de l'Institut de Govern i
Polítiques Públiques (IGOP-UAB)
nicolas.barbieri@uab.cat

» La cultura juga un rol en l'organització social i en el desenvolupament territorial que busca integrar una economia del coneixement amb la cohesió social, la governança i la sostenibilitat

un paper més visible. La proximitat, entesa com la capacitat de les polítiques locals d'oferir respostes diversificades i integrals, democràtiques i eficaces, s'ha consolidat com a principal argument esgrimit, també, per part de les administracions culturals.

Si diferents actors públics i privats esperen que les polítiques culturals s'integrin en la promoció d'objectius tradicionalment vinculats a les polítiques socials en un sentit ampli —cohesió social, educació, interculturalitat, i fins i tot regeneració urbana o sostenibilitat—, resulta lògica la necessitat de replantejar els models d'avaluació basats en criteris estrictament d'eficiència econòmica o criteris estètics i de consum cultural. Però aquesta tasca no es pot iniciar sense una valoració de la incidència real de l'acció cultural en la millora de la qualitat de vida de les persones, en els beneficis generats per al conjunt de la ciutadania i, en definitiva, en la contribució al desenvolupament de societats inclusives i sostenibles. En quines esferes de la realitat social i de quina manera repercuteixen les accions culturals promogudes per les polítiques públiques? Quin és el seu valor públic? Són preguntes que fins ara no han trobat respostes en les perspectives tradicionals sobre l'impacte social de les polítiques culturals a escala local, marcades per una mirada restringida sobre

la institucionalització i la definició d'allò públic.

Una mirada a la transformació de les polítiques culturals

El principi de democratització de la cultura guia i legitima la majoria de polítiques culturals europees a partir de la dècada de 1960. Aquest paradigma, amb èmfasi redistributiu, així com el contracte entre agents culturals públics i privats, pren per base la cultura dels Estat nació. És a dir, ministeris de cultura o consells de les arts estatals, segons el model continental o anglosaxó, són els agents referents en el disseny i la implementació de les polítiques culturals. Al Principat de Catalunya —amb els evidents anys de decalatge respecte a la resta d'Europa i la manca dels recursos d'un estat propi—, l'exclusivitat de competències culturals que assen- ta l'Estatut d'Autonomia i la distribució imprecisa que planteja el sistema constitucional comporten tensions amb el Ministeri de Cultura del govern de l'Estat, però també un marc per al futur desenvolupament d'un model de govern multinivell amb responsabilitats per a la Generalitat, les diputacions i els ajuntaments. Al model de democratització aviat s'hi afegeix a bona part d'Europa les polítiques públiques de

foment de la democràcia cultural, amb la promoció d'espais de participació i d'expressió sociocultural. La democràcia cultural no només busca ampliar el consum cultural, sinó que es pregunta per l'accés als mecanismes de producció cultural. Però aquesta renegociació dels límits del que es considera allò públic i allò privat a la cultura i, per tant, la construcció de la lògica d'actuació de les polítiques públiques, implica reptes per a les administracions. D'una banda, la participació massiva necessària per al desenvolupament del model de la democràcia cultural no es produeix, i és l'administració qui es reafirma en el paper de productor cultural. I d'una altra, es tracta d'un procés en què es consolida la idea que les administracions locals estan en iguals o millors condicions que els nivells de govern superiors per emprendre les tasques de promoció de la cultura. Això implica que diferents administracions públiques i agents privats comencen a veure's legitimats per demandar la cessió de competències i un esforç de coordinació a les administracions centrals.

Però la dècada de 1980 també és la de l'inici del qüestionament de la idea de cultura com a dret fonamental, que necessita ser garantit pel servei públic. Amb les crítiques al paper de l'estat com a garant del benestar també es qüestiona l'autonomia de l'art i de la cultura:

Les polítiques culturals poden assegurar el desenvolupament de processos democràtics i inclusius de transformació de l'espai urbà

són un producte més, s'argumenta, que competeix pel temps, interès i diners del consumidor, i per tant ha de demostrar la seva utilitat social i econòmica. Les institucions públiques veuen llavors modificat el seu paper, i la relació públic-privat viu una nova reconfiguració significativa.

Amb la consolidació del concepte d'indústries culturals, la política cultural buscarà recolzar l'activitat artística i professional i el desenvolupament dels anomenats sectors culturals. De forma complementària, un altre objectiu prioritari serà l'estímul de la demanda cultural. Per tant, el consum cultural es consolida com a indicador del desenvolupament cultural de la societat i fins i tot, en algun cas, com a criteri d'avaluació de les polítiques públiques.

Aquest procés resulta més visible quan ens trobem en un moment en què, en paraules de l'antropòleg Arjun Appadurai¹, la cultura s'ha transformat menys en allò que el sociòleg Pierre Bourdieu entén com *habitus* —una esfera tàcita de pràctiques i maneres de ser reproduïbles— i més en un espai, una arena per a les representacions conscients, justificacions i presa de decisions. Cada vegada més explícitament, la política cultural s'enfronta a la

qüestió de la construcció de ciutadania, sobretot en el context de migracions massives de la última dècada. Construir ciutadania és el valor i la missió assignada a la cultura, molt especialment en un context d'aparició de noves desigualtats globals, en què les categories d'individualisme i comunitarisme es mostren caduques, en què les persones no troben la seva identitat col·lectiva ni en la sobirania individual ni en la participació política.

Així doncs, com ha afectat aquest procés a les relacions entre cultura i cohesió social a escala local? Quin camí han adoptat les polítiques culturals per intentar preservar la seva capacitat per generar benestar social?

L'impacte social a escala local: les externalitats de la cultura

Les primeres referències internacionals documentades sobre l'impacte social de les polítiques culturals es remunten a la dècada de 1980. A partir d'aquest moment, les experiències d'implementació de polítiques públiques —així com els estudis que se n'han fet— han anat guanyant més importància i rellevància per als agents implicats. La perspectiva adoptada ha centrat l'atenció en les externalitats de la cultura. Es destaca la suposada capacitat de les polítiques

¹ APPADURAI, *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*.

» El valor públic de les polítiques culturals s'entén com la capacitat per promocionar un ambient cultural actiu com a part de la construcció integral de la ciutat

Taula 01

Impacte social de las polítiques culturals.

Àmbit de repercussió	Principals efectes de les polítiques culturals
Educació	- Increment de les competències transferibles a la futura vida laboral i professional - Reducció de l'absentisme i del fracàs escolar - Apropament entre l'escola i la comunitat
Medi ambient	- Increment de la connexió de les persones amb l'entorn natural - Conservació i preservació del patrimoni arquitectònic i natural - Promoció de productes i serveis ecològicament sostenibles
Salut	- Millora de l'entorn, l'espai i la difusió de la salut pública - Millora dels tractaments (art com a instrument terapèutic) - Increment de l'autonomia dels pacients discapacitats

Font: elaboració pròpia.

culturals per contribuir a la consecució dels objectius d'altres polítiques públiques i les seves agendes: educació, salut, medi ambient, seguretat, urbanisme... Així, es defensa i s'argumenta en favor de la funció instrumental de l'acció cultural que rep suport per part de l'administració pública.

Una de les característiques d'aquesta perspectiva és que sobretot s'impulsa des d'experiències i iniciatives de

governos locals. Polítics i d'altres agents implicats en la formulació de les polítiques públiques en aquest nivell presten atenció i demostren un interès creixent en les capacitats instrumentals de l'art i de la cultura. Amb l'objectiu d'exemplificar aquesta perspectiva, la taula 1 presenta alguns dels efectes que inici-

atives públiques i investigacions acadèmiques han buscat destacar².

Quin és l'origen d'una mirada com aquesta? Les transformacions durant les dècades de 1980 i 1990, tant en la concepció de la cultura com en la de les polítiques públiques conformen el context per al desenvolupament d'aquesta perspectiva. D'una banda, la cultura es redueix a la categoria de producte o servei, però alhora s'amplia fins a constituir-se com a matèria prima del sistema de producció post-industrial, com a essència de l'economia en la pretesa societat del coneixement.

D'una altra banda, les polítiques públiques s'enfronten a les conseqüències de la caducitat dels seus discursos d'identificació col·lectiva, així com dels àmbits tradicionals de socialització. La resposta ha estat, en aquest cas, centrar la legitimitat de l'acció pública més en els beneficis generats per als consumidors a nivell individual i menys en les repercussions de caràcter col·lectiu. Aquesta individualització i incorporació de la racionalitat instrumental per part de la política pública també conformarà el marc per al desenvolupament de regles institucionals incloses en l'anomenada nova gestió pública.

² Per a una mirada exhaustiva en aquest sentit, es pot consultar la recerca SUBIRATS, FINA et al., *El retorn social de les polítiques culturals*.

Fer ciutadania és el valor assignat a la cultura quan l'individualisme i el comunitarisme es mostren caducs i la identitat col·lectiva no es troba en la sobirania individual ni en la participació política

Així doncs, en aquest context, però també davant del poc pes estructural de les polítiques culturals —comparat amb el d'altres polítiques públiques—, sobretot a nivell local, els agents culturals reben demandes per legitimar les seves actuacions amb a arguments de tipus econòmic i social. En aquest procés, resulta crucial el fet que els professionals de la cultura tinguin un nivell de visibilitat més alt en l'arena política, però sobretot que aquesta visibilitat hagi estat acompanyada d'una capacitat creixent del sector cultural públic per aprofitar i explotar recursos econòmics associats a pressupostos d'altres polítiques sectorials. Es tracta d'un fenomen anomenat *policy attachment*³, és a dir, una estratègia que permet a un sector de les polítiques públiques que té un pes en els pressupostos públics relativament baix, poder obtenir recursos suplementaris.

El paper de les polítiques culturals en la transformació de l'espai urbà és un dels aspectes més controvertits i complexos, i per tant més significatius, de l'anàlisi d'aquesta tendència general de les polítiques culturals a escala local. Sota la pressió del creixent nivell de competència entre ciutats basat en criteris de desenvolupament econòmic,

les polítiques culturals s'han convertit en una peça significativa d'estratègies globals de regeneració urbana. Una de les mirades sobre l'evolució de l'espai urbà més adoptades pels governs locals ha estat la de la teoria de les classes i les ciutats creatives⁴. Per a aquesta perspectiva, les polítiques públiques necessiten promoure el que s'anomena una estructura social de la creativitat, que afavoreixi l'establiment d'un ecosistema o hàbitat on les múltiples formes de creativitat puguin desenvolupar-se. Ara bé, es tracta d'un model discutit per diferents agents polítics i socials. Entre les crítiques principals, es considera que implica a la ciutadania en projectes de regeneració superfluous i en processos de gentrificació⁵ en ciutats que presenten grans nivells de desigualtats socioeconòmiques. Així, es centra l'atenció en els efectes del que es considera una dinàmica de mercantilització dels recursos culturals i de la mateixa idea de convivència.

Límits i alternatives: polítiques culturals com a polítiques urbanes?

Sense subestimar la capacitat per fer visible el paper de l'acció cultural que pot tenir aquesta tendència que hem anomenat impacte social de les polítiques culturals, resulta útil reflexionar sobre les seves debilitats i les possibles alternatives. La instrumentalització de les polítiques culturals és un fenomen inherent al seu desenvolupament: la política cultural és alhora constitutiva i instrumental. Tanmateix, si el que busquem és comprendre millor els efectes que tenen les polítiques culturals en la construcció de ciutats cohesionades, el que resulta fonamental és reflexionar sobre la forma i la direcció actual d'aquesta instrumentalització.

El procés expansiu de la idea de cultura i dels àmbits d'intervenció de l'acció cultural comporta la seva vinculació directa amb altres àmbits i polítiques públiques, i això pot derivar tant en la sobrevaloració del seu impacte real, com en la falta de rigor conceptual en l'anàlisi dels seus resultats. Aquesta mirada ha generat expectatives i pressions desmesurades sobre els agents culturals. En comptes de debatre sobre què i com desenvolupen la seva tasca, les organitzacions i institucions culturals es poden trobar davant la necessitat de demostrar de quina manera han

3 GRAY, «Commodification and instrumentality in cultural policy»

4 FLORIDA, *The Rise of the Creative Class*.

5 Encara que el concepte de gentrificació té connotacions molt diverses, els processos de gentrificació urbana impliquen el desplaçament de residents habituals d'un espai davant la inversió econòmica i l'arribada de classes mitjanes-altes.

» Les polítiques culturals contribueixen a la creació,
la potenciació i el manteniment de les identitats col·lectives
i del sentit de pertinença comunitària

Taula 02

Perspectives sobre el retorn social de les polítiques culturals.

	Perspectiva tradicional	Nova perspectiva
Centrada en	Impacte social de la cultura	Valor públic de la cultura
Identifica i destaca	Externalitats: capacitats instrumentals i estratègiques de les polítiques culturals	Transversalitat: beneficis de les polítiques culturals per a la ciutadania

Font: elaboració pròpia.

contribuït a resoldre problemàtiques concretes d'altres agendes polítiques. I en definitiva, el reconeixement de la importància social de la cultura deriva, de vegades, en analgèsic per desinflamar desigualtats socials i econòmiques.

Davant la manca de reflexió i d'avaluació de les qualitats intrínseques de l'acció cultural, una perspectiva alternativa busca reconèixer, més enllà de l'impacte social de la cultura, el seu valor públic. Des d'aquesta vessant, s'assenyala la necessitat de desenvolupar un llenguatge que reconegui els elements afectius i intangibles de l'experiència i la pràctica cultural. Es tracta de desenvolupar polítiques culturals que fomentin una cultura segura del seu propi valor, de trobar la seva vinculació amb valors permanents com l'equitat o la justícia. La taula 2 compara les dues

perspectives assenyalades sobre el que podem anomenar retorn social de les polítiques culturals.

En aquest sentit, el valor públic de les polítiques culturals s'entén com la capacitat per promocionar un ambient cultural actiu com a part de la construcció integral de la ciutat. Es tracta d'incorporar diferents actors i demandes als processos de gestió de l'espai públic, però sense deixar de tenir en compte la complexitat de les noves i antigues desigualtats que troben escenari a les ciutats. Per tant, valorar els efectes de les polítiques culturals en aquests processos és una tasca que reclama tenir en compte qui resulta afavorit i qui no amb cada intervenció pública, qui hi pot guanyar i qui hi pot perdre.

Així doncs, les polítiques culturals s'enfronten molt especialment a una

de les preguntes centrals en la qüestió sobre les noves polítiques urbanes: com repensar-hi problemes i polítiques de resposta des d'una posició que reconegui la significació de l'espai i del territori, i que a la vegada conservi una perspectiva integral? Una mirada que permeti abordar-les transversals, pluridisciplinàries i d'intervenció multinivell tot aprofitant el factor de proximitat⁶. En definitiva, un aspecte important en el debat actual sobre el futur de les ciutats passa per la reconsideració del concepte de polítiques urbanes, que pugui evitar perspectives que confonguin aquestes polítiques amb simples polítiques urbanístiques, merament locals o estre-

6 SUBIRATS I BLANCO, «¿Todo lo urbano es social y todo lo social es urbano?: dinámicas urbanas y dilemas de políticas públicas»

tament institucionals. I així es concep l'espai urbà com un àmbit que recull de manera integral i transversal problemàtiques molt diverses. Aquesta perspectiva implica, doncs, la necessitat d'una visió més àmplia sobre allò que es considera públic, més enllà de l'acció institucionalitzada i de l'esfera dels poders públics.

A Europa —Catalunya inclosa—, la tendència general en el tractament de la dimensió urbana per part de les polítiques públiques ha pogut diluir notablement la potencialitat del factor proximitat, la capacitat de repensar els problemes culturals més significatius i de generar respostes que tinguin especialment en compte el paper de l'espai i el territori. La promoció del factor proximitat —i de les idees i valors associats— s'ha trobat en bona mesura neutralitzada per la primacia de les polítiques urbanístiques. Tanmateix, les condicions de definició de la política cultural, és a dir, les característiques particulars que la defineixen com a política pública —avui a mig camí entre les polítiques socials i les polítiques de desenvolupament econòmic— fan pensar en la seva potencialitat com a polítiques urbanes, sobretot si tenim en compte determinades experiències d'intervenció a l'àmbit local.

Polítiques culturals urbanes: formes i continguts

Com construir un concepte sòlid, rigorós i precís que doni compte del significat del valor públic de les polítiques culturals a la ciutat contemporània? Amb més ànim d'obrir el debat que de concloure'l amb una perspectiva normativa, presentem cinc eixos on considerem que les polítiques culturals desenvolupen la seva condició urbana.

Transformació de l'espai públic. Les polítiques culturals poden assegurar el desenvolupament de processos democràtics i inclusivament de transformació de l'espai urbà. En aquests processos, l'espai públic a la ciutat no s'entén com un espai autònom i homogeni, sinó com un territori travessat per diferents demandes. Això comporta un tipus de gestió pública de la cultura que comença amb la construcció col·lectiva dels problemes socials, incloent-hi un diagnòstic de les desigualtats socioeconòmiques, i continua amb la implementació de respostes que respectin les voluntats identificades. En definitiva, s'aconsegueix d'aquesta manera una major qualitat democràtica, incorporant noves preocupacions a l'agenda política i evitant la mercantilització dels recursos culturals i del factor espacial o de proximitat. Així, els projectes de regeneració urbana incorporen com a condició l'existència

d'un procés deliberatiu de transformació plural de l'espai públic, amb un paper destacat dels propis residents.

Extensió de l'agència de les polítiques. Davant la significativa presència de l'administració pública en la programació de l'acció cultural a les ciutats, les polítiques culturals poden promoure l'extensió de l'agència —o de la capacitat d'acció i d'intervenció autònomes— basada en principis socials. Es tracta de la reubicació del procés de formulació i d'implementació de les polítiques culturals de tal manera que no només estigui en mans de les administracions públiques i, per tant, també hi puguem trobar la presència d'altres actors com ara el tercer sector. El fet que l'elaboració i la implementació de la política cultural no sigui considerada només una activitat limitada als poders públics ni tampoc exclusivament una tasca reactiva davant les necessitats i demandes dels grups sectorials, pot permetre evitar les pràctiques dirigistes, excludents o, en l'altre extrem, l'abandonament de les responsabilitats de l'administració.

Identitat, valors col·lectius i conflicte. Les polítiques culturals contribueixen a la creació, la potenciació i el manteniment de les identitats col·lectives i del sentit de pertinença comunitària. Així doncs, es desenvolupen imaginaris i referents compartits que es despleguen en una ètica compartida i en la pro-

» Les polítiques culturals que tenen com a destinatari final el conjunt de la ciutadania ajuden a la formació de persones capacitades per respondre a una realitat en constant transformació

tecció d'uns valors comuns acceptats. Les narracions col·lectives presents a la comunitat (en general vinculades a un passat reconstruït de manera col·lectiva) poden resultar suficientment flexibles per convidar a implicar-s'hi a aquelles persones novingudes. Com a condició, això implica el reconeixement del conflicte com a motor social i una concepció integral de la política pública que es legitima com a espai per a la gestió d'aquests conflictes. El que s'entén per un grup i comunitat cultural —és a dir, els seus límits— es torna més flexible i ampli, tot mantenint com a condició la llibertat de l'individu per entrar i sortir dels límits del col·lectiu.

Capital social: inclusió i acció col·lectiva. La generació i l'acceptació de normes i valors compartits permeten la consolidació dels lligams necessaris per al desenvolupament de les comunitats. Aquests processos es tradueixen en una reducció de l'aïllament social i en la consolidació de la cohesió social. Al mateix temps, les polítiques culturals fomenten el desenvolupament de comunitats culturals (artistes, gestors, usuaris, públic...) amb un alt grau de cooperació. S'impulsa així la participació i l'acció col·lectiva en diverses modalitats: el voluntariat i l'associacionisme d'una banda, o la cooperació entre organitzacions i el treball en xarxa d'una altra. Les polítiques culturals poden

assegurar que els interessos dels col·lectius menys representats a les xarxes tinguin un pes significatiu.

Desenvolupament autònom i promoció de la creativitat de les persones. La ciutat, l'espai públic, no es compona només d'actors institucionals, d'organitzacions privades o de serveis públics que desenvolupen accions culturals. El valor públic de les polítiques culturals es manifesta en el reconeixement i el foment del paper de les persones, de la seves capacitats per a interpretar, entendre i fer entendre als altres el món que ens envolta. Les polítiques culturals que tenen com a destinatari final el conjunt de la ciutadania col·laboren en la formació integral de persones capacitades per respondre a una realitat en constant transformació. Així, la innovació i la creativitat no només es valoren en termes de desenvolupament econòmic, sinó també com a eines de transformació social. La societat emancipada —que comprèn formes de relació, afecció, socialització, estructures de cooperació, intercanvis culturals, formes lingüístiques, migracions...— desenvolupa coneixement i és una gran font de creativitat per a la seva pròpia estructura.

Un canvi en la concepció de l'avaluació de les polítiques culturals

Com avançar en el desenvolupament d'una mirada com aquesta sobre el valor públic de l'acció cultural promoguda per les polítiques públiques a la ciutat contemporània? La resposta pot passar per repensar la darrera de les etapes que comporta el desplegament de qualsevol política pública: l'avaluació. Com hem explicat, la creació d'instruments per a l'avaluació de la política cultural implica identificar la magnitud dels beneficis que aquestes generen, però també les seves limitacions. És a dir, l'avaluació, lluny de ser un instrument tecnocràtic, hauria de ser considerada un procés d'aprenentatge col·lectiu. Però les poques experiències internacionals en valoracions d'aquest tipus permeten comprovar les dificultats d'aplicar de forma directa i indiscriminada els mateixos criteris i indicadors per avaluar diferents projectes, actors i escales territorials. El procés d'avaluació no és una tasca exclusivament tècnica i s'hauria de poder implicar els actors que probablement seran els futurs avaluats des del començament. Pràctiques d'aquest tipus no només poden servir com a orientació per a l'acció de l'administració —generant informació més precisa sobre l'eficàcia de les polítiques i les conseqüències de la seva implementa-

ció— sinó també, i principalment, poden aconseguir que sectors culturals organitzats, institucions públiques i ciutadania participin en la construcció de la legitimitat de la política cultural com a política urbana. ◀

MÉS INFORMACIÓ

APPADURAI, Arjun. *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.

FLORIDA, Richard. *The Rise of the Creative Class*. Nova York: Basic Books, 2002.

GRAY, Clive. «Commodification and instrumentality in cultural policy». A *International Journal of Cultural Policy*, 2007, vol. 13, núm. 2, p. 203–215.

SUBIRATS, Joan i BLANCO, Ismael. «¿Todo lo urbano es social y todo lo social es urbano?: dinámicas urbanas y dilemas de políticas públicas». A *Medio ambiente y urbanización*, 2009, vol. 70, núm. 1, p. 3–13.

SUBIRATS, Joan, FINA, Xavier, BARBIERI, Nicolás, PARTAL, Adriana i MERINO, Eva. *El retorn social de les polítiques culturals* [en línia]. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat, 2008. Disponible a: <http://www20.gencat.cat/docs/CulturaDepartament/SSCC/GT/Arxius%20GT/ESTUDI_11_C.pdf>
